

ד"ר יובל ואדעי, מכללת
שאנן, החוג לתנ"ך ומכללת
אורות ישראל, החוג לתנ"ך.
דוא"ל:
yuvalvadee@gmail.com

"אחר הדברים האלה": נוסח המקרא שעמד לפני רש"י כפתרון הסתירה בהקשר לגילו של יצחק בזמן העקדה

יובל ואדעי

תקציר

מאמר זה דן בסתירה בפירוש רש"י למקרא המתעוררת בהקשר לגילו של יצחק בזמן העקדה. בפירושו לבר' טו 1 מציג רש"י כלל בלשני-פרשני ולפיו המילה "אחר" והמילה "אחרי" מציינות שני סוגי קשרים בין מאורעות – אלא שכלל זה סותר את האמור בפירושו לבר' כב 20 ובפירושו לבר' כה 20, שם קובע רש"י את גילו של יצחק בזמן העקדה באמצעות הכלל הבלשני פרשני ובאמצעות כלי של סמיכות פרשיות. סתירה זו העלה לראשונה ר' אהרן הכהן בספר הג"ן, בשם אביו ר' יוסי הכהן, ולאחר הבאת קושייתו מוצגים פתרונותיהם של ספר הג"ן ושל חזקוני ומנחת יהודה. לאחר דחיית פתרונות אלו, המאמר מציע פתרון חדש ולפיו נוסח המקרא שעמד לפני רש"י היה "אחר" (בשונה מנוסח המקרא שלפנינו: "אחרי"); הדבר מוכח באמצעות בחינה מדוקדקת של כשבעים כתבי יד ודפוסים של פירוש רש"י, בחינת גרסת המקרא המופיעה בפירוש רשב"ם נכדו, בחינת כתבי יד של מדרשי אגדה רלוונטיים ובחינת כתבי יד של המקרא.

לציטוט (מדעי הרוח) – י' ואדעי,
"אחר הדברים האלה": נוסח
המקרא שעמד לפני רש"י כפתרון
הסתירה בהקשר לגילו של
יצחק בזמן העקדה, חמדעת, טו
(תשפ"ב)

מילות מפתח:

עקדת יצחק, רש"י, אחר
הדברים האלה, גילו של
יצחק

א. פתיחה

עקדת יצחק היא אחד מן האירועים המכוננים בתולדות עמנו. רבות נכתב על אודותיה, וספרים רבים גם יחד לא יוכלו להכיל את נביעותיה ויובליה הזורמים לעברים רבים ושונים. נביעה אחת מני רבות היא שאלת גילו של יצחק בעת העקדה. מעטים הפרשנים שעסקו בשאלה זו, אך העיסוק של רש"י בשאלה מעורר סתירה פנימית בפירושו, ומאמר זה מציע דרך חדשה לפתור אותה באמצעות בחינת נוסח המקרא שעמד בפני רש"י בבר' כב 20.

בפתח המאמר מוצג פירושו של רש"י לבר' כב 20, הפסוק הפותח את פרשת בשורת הולדת רבקה ("אחרי הדברים האלה"), ומוצג הכלל הבלשני-פרשני שביסוד פירושו זה, לפיו המילה "אחר" והמילה "אחרי" מצינות שני סוגי קשרים בין מאורעות. לאחר מכן המאמר מצביע על הסתירה שבין הכלל הבלשני-פרשני ובין תוכן פירושו לבר' כב 20 ומנתח את תשובות הפרשנים השונים לסתירה – תשובת ר' אהרן הכהן בספר הג'ן, תשובת חזקוני ותשובת מנחת יהודה. מאחר שאת פתרונותיהם קשה מאוד להלום עם פשט דברי רש"י, שכן הם מציעים שינוי בכלל הבלשני-פרשני או חוסר עקביות של רש"י בשימוש בכלל, המאמר דוחה את הפתרונות הללו ומציע פתרון חדש לסתירה, הצועד בדרך שונה לחלוטין מזו של כל אלו שקדמו לו. לפי פתרון זה נוסח המקרא שעמד לפני רש"י הוא "אחר הדברים האלה", בשונה מנוסח המקרא שלפנינו: "אחרי הדברים האלה".

לשם ביסוס הפתרון בוצע מחקר מקיף של עדי הנוסח, ובמסגרתו נמצאו ראיות לטענה בעשרות עדי נוסח, ובכללם כתבי יד ודפוסים של פירוש רש"י לתורה, פירוש רשב"ם לתורה, כתבי יד של מדרשי אגדה וכתבי יד של התורה.

* תודתי לספרייה הלאומית של ישראל ולאתר "כתיב" שבאמצעותו התקיימה גישות לרוב ככול כתבי היד שבהם השתמשתי במחקר זה; לאתר hebrewbooks, שבאמצעותו התקיימה גישות לדפוסים; לכל הספריות שכתבי היד ברשותן, ובמיוחד לספריית אוניברסיטת לייפציג שבהרשאתה אני מפרסם כאן תמונה מכתב יד שברשותה.

ב. פירושו של רש"י לסמיכות בין פרשת עקדת יצחק ופרשת מות שרה

אף שבכתוב לא נאמר בן כמה היה יצחק בעת העקדה, רש"י כותב שיצחק היה בן שלושים ושבע שנים כשנעקד בידי אברהם אביו;¹ זאת, מסתבר, לאור האמור במדרשים.² למעשה, רק רש"י עסק באופן ישיר בשאלה בן כמה היה יצחק כשנעקד, וזאת מצד פרשנות הכתוב, בעוד פרשנים רבים כלל לא עסקו בשאלה זו, כנראה משום שהכתוב עצמו אינו מתייחס לגילו של יצחק בעת העקדה. אפילו אבן עזרא, שדן בעניין גילו של יצחק, לא עשה זאת אלא כדי להביא ראיה לעניין אחר,³ ואף חזקוני לא הזכיר את גילו של יצחק בעת העקדה אלא כדי להביא ראיה לעניין אחר,⁴ וכלל לא עסק בחישוב גילו של יצחק, אלא רק הזכיר זאת כנתון.

על פי הכתוב עצמו מוכח שיצחק היה בן שלושים ושבע שנים כשמתה שרה אימו,⁵ ומסמיכות פרשת מות שרה לפרשת העקדה למדו בעלי המדרש ששני האירועים התרחשו באותו פרק, כלומר ששרה נפטרה בזמן שיצחק נעקד. כך כותב רש"י בפירושו לבר' כג 2: "לספד לשרה.

1. רש"י חישב את גילו של יצחק בעת העקדה כפרשנות לפסוק "ויהי יצחק בן ארבעים שנה בקחתו את רבקה" (בר' כה 02), וגם ערך חישובי זמנים נוספים בהתאם לדעתו בנוגע לגילו של יצחק בעת העקדה, אך ללא אזכור מפורש של הגיל, וכפרשנות לזמן מגוריו של אברהם בבאר שבע ובחברון, על הפסוק "ויגר אברהם בארץ פלשתים ימים רבים" (בר' כא 43), ולאור זאת, גם על הפסוק "וישב אברהם בבאר שבע" (בר' כב 91).

2. ראו למשל סדר עולם רבה, פרק א (מהדורת ווינשטוק, א, ירושלים תשט"ז, עמ' מא); פרקי דרבי אליעזר, פרק לא (מהדורת זכרון אהרן, ירושלים תשס"ו, עמ' רנט); בראשית רבה נו, ח (מהדורת וגשל, ירושלים תשס"א, עמ' תקעט); מדרש תנחומא, וירא, כג (מהדורת זונדל, ירושלים תש"ל, ל ע"ב).

3. ראו פירוש אבן עזרא לבר' כב 5, על המילה "ונשובה" (מהדורת וייזר, עמ' עב).

4. ראו פירוש חזקוני לבר' כב 8 (מהדורת שעוועל, עמ' פג).

5. שכן שרה ילדה את יצחק כשהייתה בת תשעים (בר' יז 71, כא 5–1), ונפטרה כשהייתה בת מאה עשרים ושבע (בר' כג 1–2) – משמע שיצחק היה בן שלושים ושבע כשנפטרה.

ונסמכה מיתתה לעקידה שעל ידי בשורת עקידה⁶ שנזדמן בנה לשחיטה וכמעט לא נשחט,⁷ פרחח רוחה ומתה".

מכאן שיצחק היה בן שלוש ושבע שנים בעת העקדה. כאמור, הבסיס לחיבור בין עקדת יצחק ובין מותה של שרה הוא הסמיכות שבין פרשת העקדה ופרשת מותה של שרה. בין שתי פרשיות אלו מפרידה פרשה קצרה המספרת על כך שאברהם נתבשר על כך שנולדה רבקה, אשתו לעתיד של בנו יצחק; רש"י, על פי המדרש, אומר שכמו פרשת מותה של שרה, גם פרשה זו, פרשת בשורת הולדת רבקה, סמוכה לפרשת העקדה (בר' כב 20), וכך הוא כותב על המילים "אחרי הדברים האלה":

בהר המוריה. בשובו היה אברהם מהרהר. אילו היה בני שחוט כבר היה הולך בלא בנים היה לי להשיאו אשה מבנות ענר אשכל וממרא בשרו הק' שנולדה רבקה בת זוגו וזהו האלה. הירחורי דברים [שהיו] על ידי העקידה.

מניין למדרש, שעליו נסמך רש"י, שהולדת רבקה אירעה בזמן עקדת יצחק? – מדרש האגדה רגיש לשינויים זעירים בלשון המקרא, ודרכו להעניק משמעות רבה לאותם שינויים, ובכלל זה אף לייתור הלשון ואף לייתור של אות אחת. כך, אף ש"אחרי" ו"אחר" נראות כמילים נרדפות לתיאור קשר של זמן בין שני מאורעות (אירוע א' אירע אחרי אירוע ב'), המדרש

⁶ ממני שמעה שרה את בשורת העקדה? בדברי רש"י אין התייחסות לכך, וכך גם בבראשית רבה נח, ה (לעיל הערה 2), עמ' תקצב: "ויבא אברהם לספד לשרה, מהיכן בא... אלא מהיכן בא מהר המוריה ומתה שרה מאותו צער לפיכך נסמכה עקדה לויחיו חיי שרה" (אומנם, לפי מדרש זה, ייתכן שנודע לשרה מאברהם או מיצחק). אומנם במדרשים יש שמייחסים זאת לשטן/סמאל (ובהם יש שמתארים שהוא נגלה אל שרה בדמותו של יצחק), ויש שמייחסים זאת ליצחק, וראו למשל פרקי דרבי אליעזר, פרק לב (לעיל הערה 2), עמ' רסח-רסט; מדרש הגדול, וירא, כב, יג (מהדורת מוסד הרב קוק, ירושלים תשס"ה, עמ' שנו), שם מובן ששמעה מהשטן ומתה מיידית; כב, יט (שם, עמ' שס), שם מובן ששמעה מהשטן אך לא מתה מיידית כי לא לגמרי האמינה לכך, עד שראתה את אברהם שב בלי יצחק ואז מתה; וכן כג, ב (שם, עמ' שעה); מדרש תנחומא וירא, כג (לעיל הערה 2), לא ע"א; ויקרא רבה כ, ב (מהדורת וגשל, ירושלים תשס"א, עמ' קצט); פסיקתא דרב כהנא כו, ג (מהדורת מנדלבוים, ניריורק תשמ"ז, עמ' 983-983). רש"י סתם את דבריו בעניין, אך מסתבר מתוך מכלול הדברים ששרה לא שמעה זאת מאברהם או מיצחק.

⁷ הניסוח "וכמעט לא נשחט" עורר פרשנויות רבות. ראו למשל ח' טויטו (מהדיר), מנחת יהודה: פירוש לתורה מאת רבי יהודה בן אלעזר מרבתינו בעלי התוספות, א, ירושלים תשע"ב, עמ' פד; ספר גליון רבינו ישראל מברונא לפירוש הטור על התורה, הוצאת מכון משנת רבי אהרן, ירושלים תשס"א, עמ' ה-ז; א"ד פינס (מהדיר), חידושי ופירושי המהרי"ק על התורה, הרמב"ם והסמ"ג מרבינו יוסף קולון ותלמידיו, ירושלים תשמ"ד, עמ' 52; י" גרוס (מהדיר), ספר באורי מהר"א, ניריורק תרצ"ט, ו ע"א; י"ד הרטמן (מהדיר), חומש גור אריה השלם, א, הוצאת מכון ירושלים, ירושלים תשמ"ט, עמ' שפה.

מבחין בין "אחר" ל"אחרי" ורואה בהן מילים שמציינות שני סוגים של קשר זמנים : סמוך ומופלג. בבראשית רבה,⁸ העוסק בפרשנות האזכור הראשון של הביטוי "אחרי הדברים האלה" בכתובים (בר' טו 1), מוצגת מחלוקת קוטבית בעניין זה : "ר' יודן ור' הונא תרויהוון בשם ר' יוסי בן זמרא, ר' יודן אמר בכל מקום שנאמר אחרי סמוך אחר מפלג. ור' הונא אמר בכל מקום שנאמר אחר סמוך אחרי מפלג".⁹

בהבדל הזעיר שבין "אחר" ל"אחרי" מצאו בעלי המדרש בקעה גדולה להתגדר בה, ואף שישנה מחלוקת בשאלה איזה קשר זמנים מציינת איזו מילה, שני החכמים מסכימים שאין ראי "אחר" כראי "אחרי"; מילה אחת מציינת קשר זמנים הדוק בין מאורעות ("סמוך"), ומילה אחת מציינת קשר זמנים רפוי בין מאורעות ("מפלג").

רש"י הכריע כשיטת ר' הונא במדרש,¹⁰ ובפירושו לבר' טו 1 כתב :

אחר. כל מקום שני אחר הדבר סמוך, וכל מקום שני אחרי מופלג, בר' רב'.

לדידם של בעלי המדרש ושל רש"י, ההבחנה בין "אחר" ל"אחרי" אינה מתמצה רק בשאלה כמה זמן עבר בין האירוע המתואר בפרשה א' לבין האירוע המתואר בפרשה ב', אלא היא עוסקת גם בשאלת הקשר הענייני בין שתיהן ; סמיכות זמנים בין פרשות מלמדת גם על סמיכות עניינית בין הפרשות ; המילה "אחר" מצביעה על אירוע שהוא סמוך בזמן לקודמו וגם קשור אליו עניינית, ואילו "אחרי" מצביעה על אירוע המופלג בזמן מקודמו ולא קשור אליו עניינית.

⁸ בראשית רבה (לעיל הערה 2), עמ' תמה.

⁹ הסבר אחר להבחנה בין "אחר" ל"אחרי" מובא במדרש החפץ לר' זכריה בן שלמה הרופא (מהדורת חבצלת, ירושלים תשנ"א, עמ' קסג) : "ויהי אחרי הדברים האלה. אחר העקידה. ויש אומרים אחר דברי השטן לשרה כמו שנבאר בפרשה שניה. ומה הפרש בין אחר ואחרי, כל אחרי קודם לה יגון. ומקרא מסייע ויהי אחרי המגפה".

¹⁰ המדרש בבראשית רבה מסביר את הכתוב לפי שיטתו של ר' הונא, מייד לאחר הצגת המחלוקת בינו ובין ר' יודן, וייתכן שהדבר מעיד על הכרעה כמותו.

החילוק בין "אחר" ל"אחרי" עוסק במילים אלו כאשר הן חלק מהביטוי השלם "אחרי הדברים האלה", אך נראה שחילוק זה ("אחרי"/"אחרי") אינו תלוי בהכרח בחיבור למילים הבאות בביטוי ("הדברים האלה"). על הכרעה בשאלה אם חילוק זה תלוי בחיבור למילים אלו או לא, ראו ש' יפת, 'פירוש רשב"ם לפרשת העקדה : פשוטו של מקרא או מדרשו?', ש' יפת (עורכת), דור דור ופרשניו : אסופת מחקרים בפרשנות המקרא (אסופות, א), ירושלים תשס"ח, עמ' 471, הערה 61.

כך, בין סיפור מלחמתו של אברהם בארבעת המלכים לסיפור ברית בין הבתרים, המופיע מייד לאחר מכן בתיווך המילים "אחר הדברים האלה", יש קשר ענייני שאותו מסביר רש"י (בר טו 1); גם בפעם השנייה שבה נזכר ביטוי זה (בר' כב 1), רש"י מצביע על הקשר הענייני שבין הפרשות; גם בפעם השלישית שבה מופיע הביטוי "אחרי הדברים האלה", בפתחת פרשת בשורת הולדת רבקה, רש"י מצביע בפירושו על סמיכות העניינים שבין בשורת הולדת רבקה ובין עקדת יצחק (בר' כב 20) – וכנזכר לעיל, הוא מוכרח לעשות כן.

ג. קושיית ר' יוסי הנהן על רש"י ותירוצי הפרשנים

אלא שבנוסח הפסוק הפותח את פרשת בשורת הולדת רבקה, כפי שהוא לפנינו,¹¹ מופיע הביטוי "אחרי הדברים האלה", ולפי הכלל שקבע רש"י באזכורו הראשון של הביטוי, דהיינו, ש"כל מקום שנ' אחרי מופלג" (כשיטת ר' הונא במדרש), משמע שפרשת בשורת הולדת רבקה מופלגת בזמן ובעניין מפרשת העקדה הקודמת לה. כלומר הלשון "אחרי" מנתקת את קשר הזמנים שבין הפרשיות, וחמור מכך – גם את הקשר הענייני שבין הפרשיות. משמעות ניתוק זה בין הפרשות היא שיצחק היה בן שלושים ושבע כשמתה אימו, אך אין לדעת בן כמה היה בשעת העקדה ובשעה שנולדה רבקה.

קושיה זו נזכרת לראשונה בספר הג"ן, של ר' אהרן בר' יוסי הכהן, בשם אביו:¹² "ויהי אחרי הדברים האלה. אחר הרהורי הדברים שהיו על ידו שהיה אברהם מהרהר ואומר, אם היה בני שחוט כבר היה הולך בלא בנים, ונתבשר שנולדה רבקה בת זוגו. והיה מקשה אבא מרי ז"ל והא קיימא לן דכל מקום שנאמר "אחרי" – סמוך; ו"אחרי" – מופלג, ו"אחרי" דהכא סמוך הוא כדפרישית".

סגנון הצגת הקושיה מצביע על מצב תדיר שאינו חד-פעמי: "והיה מקשה אבא מרי ז"ל", ונראה שקושייתו זו התמידה אצלו במשך שנים ללא פתרון. הבן, ר' אהרן, מציג עצמו

¹¹ ראו מ' ברויאר, כתר ארם צובה והנוסח המקובל של המקרא, ירושלים תשל"ז, עמ' 113, שלא העיר על שינוי נוסח בנקודה זו.

¹² י"מ אורליאן (מהדיר), ספר הג"ן: פירוש לחמישה חומשי תורה מאת רבי אהרן ב"ר יוסי הכהן (מבעלי התוספות), ירושלים תשס"ט, עמ' קסא-קסב. לייחוס השאלה לר' יוסי הכהן, ראו ש' יפת, 'פירוש חזקוני לתורה: לדמותו של החיבור ולמטרתו', מ' בר-אשר ואחרים (עורכים), ספר היוכל לרב מרדכי ברויאר: אסופת מאמרים במדעי היהדות, א, ירושלים תשנ"ב, עמ' 49.

כאן כאופוזיציה לאביו: "ול"נ דלא קשה, דה"ק: כל מקום שנאמר "אחר" – סמוך, אבל "אחרי" יכול להיות סמוך ומופלג".

"ולי נראה דלא קשה". ר' אהרן כביכול אומר כאן: 'אבא מרי ז"ל היה מקשה קושיה זו, אך לי, לעומת זאת, נראה שהקושיה אינה קשה ויש לה פתרון'. ר' אהרן מציע לפתור את הקושיה באמצעות הפיכת הכלל של רש"י לכלל שהוא הדוק רק למחצה: לפי הסברו של ר' אהרן, המילה "אחר" היא תמיד במשמעות של "סמוך", אך המילה "אחרי" יכולה לבוא גם במשמעות של "מופלג" וגם במשמעות של "סמוך".

קושייתו של האב ותיורצו של הבן מצאו את מקומם אחר כך גם בפירוש חזקוני לר' חזקיה בר' מנחם, ששאב רבות מספר הג"ן,¹³ וכאן הביא את הדברים מבלי שייחס אותם למקורם:¹⁴ "ויהי אחרי הדברים האלה. פרש"י: בהר המוריה בשובו היה אברהם מהרהר ואומר אילו היה בני וכו'. וא"ת הרי בפרשת לך לך גבי: אחר הדברים האלה, פרש"י: כל מקום שנאמר אחר סמוך וכל מקום שנאמר אחרי מופלג. והכא¹⁵ מצינו "אחרי" סמוך. אלא יש לומר "אחר" סמוך דווקא, ו"אחרי" פעמים מופלג ופעמים סמוך".

ומפירוש חזקוני הגיעו הדברים גם עדי פירוש מנחת יהודה של ר' יהודה בר' אלעזר:¹⁶

ויהי אחרי וגו'. ויוגד וגו'. פי' ר"ש: "בהר המוריה" וכו'. וקש' לחזקוני, שהרי פי' לעיל בפ' ל"ל "כל מקום שנא' אחר סמוך אחרי מופלג". ויתכן לתרץ שמא ר"ש פי' כאן כמאן דאמ' כל מקום שנא' אחרי סמוך אחר מופלג. דבדבר יש תנאים בבי' רב' דקאמ' התם "ר' יודן ור' הונא תרוייהו בשם ר' יוסי. ר' יודן אומ' כל מקום שנא' אחר סמוך אחרי מופלג. ור' הונא אמ' כל מקום שני אחר מופלג אחרי סמוך.¹⁷

כאן באה קושיית ר' יוסי הכהן בשם פירוש חזקוני, שכנזכר לעיל הביא את הקושיה והתירוץ

13 יפת (שם), עמ' 95, ואורליאן (שם), עמ' פג.

14 חזקוני לברי' כב 20 (מהדורת שעוועל, עמ' פד).

15 בכל המהדורות, שנגררו אחר דפוס ראשון קרימונה שיי"ט, נדפס בטעות "והיכן".

16 מנחת יהודה (לעיל הערה 6), עמ' פב.

17 הדעות מוצגות כאן באופן הפוך להצגתן בבראשית רבה (ראו לעיל בעמ' 4).

ללא שייחוס אותם למקורם, אך התירוץ המופיע בפירוש חזקוני נעדר ובמקומו מובא תירוץ אחר, כנראה של בעל מנחת יהודה עצמו,¹⁸ לפיו רש"י, שבריש פרשת ברית בין הבתרים קבע את הכלל בהתאם לדעה אחת, נקט כאן את דרכה ההפוכה של הדעה האחרת.

18 טויטו (מנחת יהודה [לעיל הערה 6], עמ' 145–167) בחר בכ"י וטיקן 21 (כ"י וטיקן, ספריית הוטיקן, Ms. Urb ebr. 21) לשמש לנוסח הפנים של מהדורתו למנחת יהודה ובמספר כ"י נוספים ובדפוס ליוורנו תקמ"ג לשמש לבחינת הנוסח בהערות. פוזנסקי (ש"א פוזנסקי [מהדיר], פירוש על יחזקאל ותרי עשר לרבי אליעזר מבלגנצי, ורשה תרע"ג, עמ' CV) העיר על כ"י לונדון 22092 (כ"י לונדון, הספרייה הבריטית, Add. 22092 [מרגליות 190]), שאף שהוא נקרא בשם אחר – ג"ן א-להים", מדובר בכ"י של פירוש מנחת יהודה. מרגליות (G. Margoliouth, Catalogue of the Hebrew and Samaritan Manuscripts in the British Museum, I, London 1899, pp. 143–144) טען שחיבור בין המופיע בכ"י זה ובין המופיע בכ"י אחרים יכול לתת תמונה שלמה יותר של הפירוש. אחריהם צעד כסלו (א' כסלו, 'תרומת החיבור 'מנחת יהודה' לבירור נוסח פירוש רשב"ם לתורה', שנתון לחקר המקרא והמזרח הקדום, כה [תשע"ז], עמ' 285–286), ששיער שמדובר בשני ענפי נוסח של פירוש מנחת יהודה. בגוף הפירוש שבכ"י לונדון הובא פירוש חזקוני במלואו – גם הקושיה וגם התירוץ, ואליו נוסף תירוץ אחר בהערה בגיליון. לשם ההשוואה בין הנוסחים אני מבקש להציג את המופיע בפירוש מנחת יהודה במהדורת טויטו ואת המופיע בכ"י לונדון בגוף הפירוש ובהערה בגיליון, זה לצד זה:

מנחת יהודה, מהדורת טויטו:	כ"י לונדון 29022, עמ' 61א:
ויהי אחרי גוי'. ויגד גוי'.	ויהי אחרי
פי' ר"ש: "בהר המוריה" וכו'.	פי' רש"י בהר המוריה וכו'.
וקשי' לחזקו', שהרי פי' לעיל בפר' ל"ל כל מקום שנא' אחר	וא"ת והרי לעיל בפר' לך לך פיר'
סמוך אחרי מופלג"	רש"י כל מקום שנאמר אחר סמוך
	וכל מקום שני אחרי מופלג. והכ'
	אמ' סמוך.
	וא"ת והרי לעיל בפר' לך לך פיר'
	רש"י כל מקום שנאמר אחר סמוך
	וכל מקום שני אחרי מופלג. והכ'
	אמ' סמוך.
	(עד כאן לשון גוף הפירוש, ומכאן לשון ההערה בגיליון. י"ו)
ויתכן לתרץ שמא ר"ש פי' כאן כמאן דאמ' כל מקום שנא' אחרי	ויתכן לתרץ עוד דשמא רש"י פירש
סמוך אחר מופלג. דבדבר יש תנאים בב' רב' דקאמ' התם "ר'	כאן כמאן דאמ' כל מקום שני
יודן ור' הונא תרוייהו בשם ר' יוסי. ר' יודן אומ' כל מקום שנא'	אחרי סמוך אחר מופלג דתנאי היא
אחר סמוך אחרי מופלג. ור' הונא אמ' כל מקום שני אחר מופלג	בב"ר ר' יודן ור' הונא תרוייהו בשם
אחרי סמוך".	ר' יוסי בן זמרא ר' יודן אמ' כל
	מקום שני אחר סמוך אחרי מופלג
	ור' הונא אמ' כל מקום שני אחרי
	סמוך אחר מופלג עכ"ל.

בגוף הפירוש שבכ"י לונדון הובא פירוש חזקוני במלואו – גם הקושיה וגם התירוץ – ובהערה בגיליון נוסף אליו תירוץ אחר. אף שמדובר בהערה בגיליון המצטטת ממקור אחר ("עכ"ל"), המילה "עוד" מחברת את ההערה אל גוף הפירוש. לעומת זאת, בנוסח שבמהדורת טויטו התירוץ שבפירוש חזקוני לא נמצא, ורק התירוץ השני קיים, ללא המילה "עוד". כמו כן, בנוסח שבמהדורת טויטו הקושיה מיוחסת לפירוש חזקוני, ונראה שהתירוץ שייך למחבר מנחת יהודה.

קשה להכריע אם הנוסח המקורי הוא זה של כ"י לונדון, המציג את פירוש חזקוני במלואו ומוסיף על גביו את תירוץ המחבר, בעוד הנוסח שבמהדורת טויטו הוא עיבוד המשמיט את המילה "עוד", ומייחס את הקושיה לפירוש חזקוני ואת התירוץ למחבר, או שמא הנוסח המקורי הוא זה שבמהדורת טויטו, ומראש הביא המחבר מדברי פירוש חזקוני רק את הקושיה, ובכ"י לונדון משתקף עיבוד שבו הושמט הייחוס לפירוש חזקוני ונוסף גם תירוץ, יחד עם הוספת המילה המקשרת "עוד".

ד. פתרון חדש לקושיה על רש"י

שני התירוצים הללו, כמו גם אחרים שבאו בדברי פרשני רש"י,¹⁹ פועלים במישור אחד. בבסיס קושייתו של ר' יוסי הכהן עומדים שני נתונים סותרים לכאורה:

א. פירוש של רש"י, המצביע על הקשר הענייני שבין פרשת העקדה לבין פרשת בשורת הולדת רבקה, מתאים לפסוק שבו מילת הזמן היא "אחר", הבאה במשמעות של "סמוך" לפי השיטה שהתקבלה בפירוש רש"י.

ב. בנוסח הפסוק, כפי שהוא לפנינו, מופיעה מילת הזמן "אחרי", מילה הבאה במשמעות של "מופלג" לפי שיטה זו.

קיומם של שני נתונים אלו בו זמנית יוצר בעיה, שכן פירוש רש"י מתאים למילה "אחר" ("סמוך") בעוד נוסח הפסוק שלפנינו הוא "אחרי" ("מופלג"). התירוצים שהוצגו לעיל, הן זה של ספר הג"ן הן זה של מנחת יהודה, פותרים את הקושיה באמצעות התמודדות עם חלקו השני של הנתון השני, לפיו המילה "אחרי" מתאימה ל"מופלג": ספר הג"ן טוען שהמילה "אחרי" מתאימה גם ל"סמוך" (ולא רק ל"מופלג"), ואילו מנחת יהודה טוען שהמילה "אחרי" מתאימה דווקא ל"סמוך" ולא ל"מופלג", וזאת לפי אמורא אחד, שרש"י הלך כאן כשיטתו (אף שבפירושו לבר' טו 1 הלך כשיטתו של משנהו).²⁰

התירוצים מטפלים בחלקו השני של הנתון השני בלבד, וזאת בשל ההנחה שלא ניתן להתמודד עם הנתון הראשון כולו או עם חלקו הראשון של הנתון השני; עם הנתון הראשון לא ניתן להתמודד, מכיוון שרש"י כותב מפורשות: "בהר המוריה בשובו...", וברור שמדובר בפרשנות שקושרת עניינית את פרשת העקדה לפרשת בשורת הולדת רבקה, פרשנות שהיא מסוג "סמוך"; עם החלק הראשון של הנתון השני לא ניתן להתמודד, מכיוון שזהו נתון עובדתי, לכאורה, שהרי בפסוק שלפנינו מופיעה המילה "אחרי" (ולא המילה "אחר").

¹⁹ ראו למשל מ' פיליפ (מהדיר), חומש הרא"ם, א, פתח תקווה תשנ"ד, עמ' שז-שח; גור אריה (לעיל הערה 6), עמ' שעב-שעה.

²⁰ גם ר' אליהו מזרחי והמהר"ל מפראג, שההפניות לתירוציהם הוזכרו בהערה הקודמת, מתמודדים עם חלקו השני של הנתון השני.

הקושי הטמון בתירוצים הללו הוא שחלקו השני של הנתון השני הוא כלל שהציב רש"י, ולפיו משמעותה של המילה "אחרי" היא "מופלג", וכל סטייה מכלל זה (הן לפי תירוצו של ספר הגין הן לפי תירוצו של מנחת יהודה) היא למעשה סטייה של רש"י מפירושו הוא.

השביל שמאמר זה מבקש לצעוד בו בפתרון הקושיה פותח בנקודת התחלה בסיסית זו של הקושי הקיים בתירוצים הנזכרים. מכיוון שהדיון עוסק בפירוש רש"י, עלינו להתחשב בראש ובראשונה בדבריו של רש"י עצמו. חלקו השני של הנתון השני הוא כלל שהציב רש"י, ועל כן אין לסטות ממנו. כשם שאין לסטות מהעובדה שפירושו של רש"י לפרשת בשורת הולדת רבקה מתאים ל"סמוך", מכיוון שהוא דבריו של רש"י עצמו, כך אין לסטות מהכלל שבחלקו השני של הנתון השני, וזאת מכיוון שגם הוא דבריו של רש"י עצמו. רק דבר אחד אינו מדבריו של רש"י: הנתון העובדתי שבחלקו הראשון של הנתון השני, דהיינו הקביעה שבפסוק מופיעה מילת הזמן "אחרי" (ולא המילה "אחר"). על כן יש להתמודד דווקא עם הנתון העובדתי ולא עם הנתונים המופיעים בדברי רש"י; יש לדון בדברי רש"י מתוך דבריו שלו, ולהניח בצד נתונים שאינם מופיעים בדבריו.

אם פירושו של רש"י מתאים ל"סמוך", והכלל שבדברי רש"י הוא ש"אחר" = "סמוך", ו"אחרי" = "מופלג", המסקנה המתבקשת היא שפירוש שמתאים ל"סמוך" יכול לבוא רק כפירוש למילה "אחר". מסקנה זו יכולה וצריכה לערער על הנתון העובדתי שלפיו בפסוק שלפנינו מופיעה המילה "אחרי", ומתוך כך עלינו לומר שפירוש רש"י משקף נוסח שונה מזה שלפנינו ולפני רש"י עמדה גרסה אחרת של המקרא שבה הופיעה המילה "אחר" ולא המילה "אחרי".²¹

²¹ על שינויי נוסח במקרא המשתקפים בפירוש רש"י למקרא ורשימות שלהם, ראו י"ש פנקובר, 'נוסח המקרא שעמד לפני רש"י כפי שהוא משתקף בפירושו למקרא', א' גרוסמן ושי' יפת (עורכים), רש"י: דמותו ויצירתו, א, ירושלים תשס"ט, עמ' 99–122. המקרה הנידון כאן במאמר אינו מופיע ברשימותיו של פנקובר. הסיבה לכך היא סדר הדברים במנגנון ששימש את פנקובר והכיל שתי בדיקות: הראשונה – בדיקה של נוסח מדויק של פירוש רש"י, נוסח פירושו במקראות גדולות הכתר, ויצירת רשימות של חילופי נוסח המקרא שבתוכו; השנייה – השוואה בין הרשימות הללו ובין חילופי נוסח המקרא שבתנ"ך מהדורת קניקוט. במקרה הנידון כאן, כפי שאוכיח להלן, הנוסח שבמהדורת מקראות גדולות הכתר אינו הנוסח המדויק. סדר הפוך של המנגנון עשוי היה לאתר את המקרה הנידון, וייתכן שגם מקרים נוספים.

ה. הוכחות לפתרון החדש

את הטענה הזו ניתן לאשש באמצעות הוכחות מארבעה מישורים :

1. הוכחה מתוך האופן שבו רש"י עצמו ציטט את הפסוק, וזאת על פי כתבי יד ודפוסים של פירוש.
2. הוכחה מתוך האופן שבו רשב"ם, נכדו ותלמידו של רש"י, ציטט את הפסוק.
3. הוכחות מתוך ציטוט הפסוק במדרשי אגדה או מתוך תוכנם של המדרשים המעיד על הגרסה שעמדה לפנייהם.
4. הוכחות לקיומה של גרסה זו בכתבי יד של התורה.

1. הוכחה מתוך האופן שבו רש"י עצמו ציטט את הפסוק

נאמר לעיל שרק דבר אחד אינו מדבריו של רש"י, והוא הקביעה העובדתית שבפסוק מופיעה המילה "אחרי". לכאורה טענה זו אינה נכונה, שהרי המילה "אחרי" מופיעה בדברי רש"י עצמו בדיבור המתחיל. כך מופיע במהדורת ברלינר:²²

אחרי הדברים האלה ויגד וגו'. בשובו מהר²³ המוריה...

ובמקראות גדולות הכתר :

אחרי הדברים האלה ויגד וגו'. בהר המוריה בשובו...

וכך גם ב"רש"י המפואר" שבאתר "על התורה" :

אחרי הדברים האלה ויגד וגו'. בהר המוריה. בשובו...

²² הציטוט כאן מובא מא' ברלינר (מהדיר), רש"י על התורה, פראנקפורט א. מ. תרס"ה, עמ' 45.

²³ שינוי הסדר גרר אחריו גם שינוי של אות השימוש מבי' למי'.

במקראות גדולות הכתר²⁴ הוצב כ"י פרמה 3204²⁵ כנוסח היסוד, ובקבוצת הביקורת הוצבו כ"י וינה 220,²⁶ כ"י וינה 3,²⁷ כ"י לייפציג 1,²⁸ כ"י פריס 155²⁹ וכ"י פריס 48-49.³⁰ ב"רש"י המפואר" באתר "על התורה" קיבל כ"י לייפציג 1 את המשקל העיקרי.

נפתח בבחינת כתבי היד של קבוצת הביקורת ששימשו למהדורת מקראות גדולות הכתר. עיון בכתבי היד של קבוצת הביקורת מעלה שבדיבור המתחיל של שלושה מהם מופיעה המילה "אחרי".³¹ לקראת סוף הפירוש, כשהתוכן חוזר ומצטט חלק מהפסוק כדי לבארו, בכ"י לייפציג 1 מופיעה המילה "האלה" בלבד, ובשני כתבי היד האחרים מופיעות המילים "הדברים האלה", אך המילה "אחרי" אינה מצוטטת; בשני כתבי יד נוספים המילה "אחרי" מצויה לא רק בדיבור המתחיל, אלא גם בציטוט הבא לקראת סוף הפירוש.³² אם כן, כל כתבי היד של קבוצת הביקורת מצטטים פה אחד את המילה כ"אחרי" בדיבור המתחיל, ובשניים מהם מילה זו באה כציטוט גם בהמשך תוכן הפירוש.

בחינה של כתבי יד אחרים מגלה כתבי יד נוספים שבהם המילה מצוטטת כ"אחרי": בתשעה כתבי יד המילה מצוטטת כ"אחרי" בדיבור המתחיל בלבד;³³ בארבעה כתבי יד המילה

24 מ' כהן (מהדיר ועורך מדעי), מקראות גדולות הכתר. אתר: www.mgketer.org.

25 כ"י פרמה, ספריית פלטינה, Cod. Parm. 3204 (די רוסי 181).

26 כ"י וינה, הספרייה הלאומית של אוסטריה, Cod. hebr. 12b (Cod. hebr. 220 (שורץ 23).

27 כ"י וינה, הספרייה הלאומית של אוסטריה, Cod. hebr. 3 (שורץ 24).

28 כ"י לייפציג, ספריית אוניברסיטת לייפציג, Ms. B.H. fol. 1 (קניקוט 600).

29 כ"י פריס, הספרייה הלאומית של צרפת, Ms. hebr. 155.

30 כ"י פריס, הספרייה הלאומית של צרפת, Ms. hebr. 48-49 (קניקוט 325).

31 כ"י לייפציג 1, עמ' 17א: "אחרי הדברים. בהר המוריה. בשובו... וזהו האלה. הירחורי דברים [שהיו] על ידי העקידה"; כ"י וינה 220, עמ' 9ב: "אחרי הדברים האלה ויגד וגו'. בהר המוריה. בשובו... וזהו הדברים האלה הירחורי דברים שהיו על ידי העקידה"; כ"י פריס 48-49, עמ' 89א: "ויהי אחרי הדב' האלה ויגד לאברהם וגו'. בהר המוריה בשרוהו [ש]בשובו... וזהו הדברים האלה. הרהורי דברים שהיה לו על ידי עקידה".

32 כ"י וינה 3, עמ' 13ב: "אחרי הדברים. ויגד בהר המוריה בשובו... וזהו אחרי הדברים הירחורי דברים שהיו על ידי העקידה"; כ"י פריס 155, עמ' 19ב: "אחרי הדב' האל' ויגד וגו'. בהר המוריה. בשובו... וזהו אחרי הדברים האלה. הרהורי דברים שהיו על ידי עקדה".

33 כ"י לונדון, הספרייה הבריטית, Add. 9407 (מרגליות 172), עמ' 19ב; כ"י לונדון, הספרייה הבריטית, Add. 11566 (מרגליות 173), עמ' 20ב; כ"י לידן, ספריית אוניברסיטת לידן, Ms. Or. 107a, עמ' 39ב; כ"י סינסינטי, ספריית היברו יוניון קולג', Ms. 7, עמ' 1ה; כ"י פירנצה, הספרייה הלורנציאנית, Ms. Plut.III.01 (קניקוט 166), עמ' 10ב; כ"י פירנצה, הספרייה הלורנציאנית, Ms. Plut.III.03 (קניקוט 516), עמ' 25ב; כ"י פריס, הספרייה הלאומית של צרפת, Ms. hebr. 158, עמ' 18א; כ"י פרמה, ספריית פלטינה, Cod. Parm. 2343 (די רוסי 991), עמ' 23א; כ"י פרמה, ספריית פלטינה, Cod. Parm. 2866 (די רוסי 333), עמ' 18א.

מצוטטת כ"אחרי" הן בדיבור המתחיל הן לקראת סוף הפירוש;³⁴ בשני כתבי יד המילה מצוטטת כ"אחרי" בדיבור המתחיל בלבד, וסופר מאוחר יותר הוסיף בציטוט לקראת סוף הפירוש את המילה "אחרי" מעל השורה.³⁵

ואולם בכ"י פרמה 3204, ששימש לנוסח היסוד במקראות גדולות הכתר, המילה מצוטטת כ"אחר", הן בדיבור המתחיל הן לקראת סוף הפירוש:

אחר הדברים האלה. ויוגד וג'. בהר המוריה בשובו... וזהו **אחר** הדברים האלה.
הרהורי דברים שהיו על ידי העקדה:

בכתב יד זה, כמו בכתבי יד רבים אחרים, הסופר יישר את העמודה גם בצד שמאל בשתי דרכים: במצב של חלל ריק קטן נעשה שימוש בסימן הדומה לאות י' כדי למלא את החלל.³⁶ במצב של חלל ריק גדול, אך לא גדול דיו כדי להכיל את המילה הבאה, התחיל הסופר לכתוב את המילה בתוך החלל הזה אך לא השלים אותה, ובסיומה הציב גם כן סימון הדומה לאות י'.³⁷ לאור זאת יש להדגיש שבדיבור המתחיל מופיעה המילה "אחר" ולאחריה מופיע סימון הדומה לאות י' כדי למלא את החלל, ולא מדובר באות י' שמצטרפת לאותיות המילה "אחר" כדי ליצור את המילה "אחרי".

בחינה של כתבי יד אחרים מגלה כתבי יד רבים נוספים שבהם המילה מצוטטת כ"אחר": בשמונה עשר כתבי יד המילה מצוטטת כ"אחר" הן בדיבור המתחיל הן לקראת סוף הפירוש;³⁸ בכתב היד האחרון משמונה עשר כתבי היד האלו נוספה האות י' מעל השורה, בין

34 כ"י לונדון, הספרייה הבריטית, Add. 22122 (מרגליות 178), עמ' 23א; כ"י מינכן, ספריית מדינת בווריה, Cod. hebr. 5, עמ' 18ב; כ"י פריס, הספרייה הלאומית של צרפת, Ms. hebr. 37 (קניקוט 365), עמ' 14ב; כ"י ציריך, אוסף פרטי, לשעבר אוסף ברגינסקי של כתבי יד עבריים וספרים מודפסים, Ms. 309, עמ' לב2.

35 כ"י פריס, הספרייה הלאומית של צרפת, Ms. hebr. 156, עמ' 19א; כ"י פרמה, ספריית פלטינה, Cod. Parm. 3081 (די רוסי 924), עמ' 21ב.

36 ראו למשל לאחר המילה "ענר" ולאחר המילה "הק".

37 ראו למשל את המילה "להשיאו" ואת המילה "הרהורי".

38 כ"י אוקספורד, ספריית הבודליאנה, Ms. Mich. 384 (נויבאואר 187), עמ' 18ב; כ"י ברלין, ספריית המדינה, Ms. Or. Qu. 1 (שטיינשניידר 35, קניקוט 610), עמ' 74ב; כ"י ברלין, ספריית המדינה, Ms. Or. Qu. 514 (שטיינשניידר 65), עמ' 31; כ"י וטיקן, ספריית הוטיקן, Ms. ebr. 94, עמ' 11ב; כ"י וטיקן, ספריית הוטיקן, Ms. ebr. 608, עמ' 26א; כ"י לונדון, הספרייה הבריטית, Egerton MS 872 (מרגליות 176), עמ' 27ב; כ"י לונדון, הספרייה הבריטית, Harley 1861 (מרגליות 169, קטלוג קניקוט 111), עמ' 24א;

"אחר" למילה "הדברים", בדיבור המתחיל, אך לא נעשה כן לקראת סוף הפירוש, והדבר מעיד על ניסיון להתאים את הדיבור המתחיל לנוסח התורה המקובל;³⁹ בחמישה עשר כתבי יד המילה מצוטטת כ"אחר" בדיבור המתחיל בלבד;⁴⁰ בשני כתבי יד נוספים המילה מצוטטת כ"אחר" בדיבור המתחיל בלבד, וסופר מאוחר יותר הוסיף בציטוט לקראת סוף הפירוש מעל השורה, או בגיליון, את המילה "אחר";⁴¹ בכתב יד אחד, כ"י לונדון 2696, עמ' 38ב, קיימת תוספת ארוכה בגיליון :

בי נשבעתי. מדר' אג' דר' תנחומא אמ' אברהם לפני הק' איני זו מכאן עד שתשבע שאין אתה מנסה אותי עוד. שמא ח"ו איני שומע לך ואבדתי כל מה שיגעתי כל ימי חיי. א"ל הק' חייך יסורין קשים ונסיוני רעים ראויין לבא עליך. ומעכשיו אינם באים עליך. ואלו הן יסורין שבאו על איוב. ולכך נסמכ' פרש' זו ויהי אחר הדברי' וגו' את עוץ בכורו. והוא איוב. כדכתי' איש היה בארץ עוץ. בפר' שלח 42: ובב"ר מה

כ"י לונדון, הספרייה הבריטית, Harley 5655 (מרגליות 180), עמ' 37ב; כ"י לונדון, הספרייה הבריטית, Add. 26878 (מרגליות 177), עמ' 7א; כ"י לונדון, הספרייה הבריטית, Add. 26917 (מרגליות 168), עמ' 22א; כ"י לונדון, הספרייה הבריטית, Add. 26924 (מרגליות 175), עמ' 29א-ב; כ"י פירנצה, הספרייה הלורנציאנית, Ms. Plut.III.10 (קניקוט 517), עמ' 20א; כ"י פריס, הספרייה הלאומית של צרפת, Ms. hebr. 157, עמ' 24א; כ"י פריס, הספרייה הלאומית של צרפת, Ms. hebr. 159, עמ' 29א; כ"י פרמה, ספריית פלטינה, Cod. Parm. 2708 (די רוסי 1388), עמ' 5ב; כ"י פרמה, ספריית פלטינה, Cod. Parm. 3256 (די רוסי 682), עמ' 34ב; כ"י פרנקפורט, ספריית האוניברסיטה יוהן קרישטין סנקנברג, Ms. Oct. 24, עמ' 36א.

39 כתבתי "המקובל" מכיוון שבכתב יד זה מופיע פירוש רש"י בלבד.

40 כ"י אוקספורד, ספריית הבודליאנה, Ms. Opp. 34 (נויבאואר 186), עמ' 14ב; כ"י ברלין, ספריית המדינה, Ms. Or. fol. 121 (שטיינשניידר 14), עמ' 20ב; כ"י ברלין, ספריית המדינה, Ms. Or. fol. 1221 (שטיינשניידר 140), עמ' 11ב; כ"י המבורג, ספריית המדינה והאוניברסיטה של המבורג, Cod. Hebr. 103 (שטיינשניידר 39), עמ' 18ב; כ"י וטיקן, ספריית הוטיקן, Ms. ebr. 18 (קניקוט 489), עמ' 27א; כ"י וטיקן, ספריית הוטיקן, Ms. ebr. 480, עמ' 41א; כ"י וינה, הספרייה הלאומית של אוסטריה, Cod. hebr. 12a (שוורץ 20, קניקוט 592), עמ' 20ב; כ"י וינה, הספרייה הלאומית של אוסטריה, Cod. hebr. 28 (שוורץ 19, קניקוט 594), עמ' 28ב; כ"י לונדון, הספרייה הבריטית, Or. 2696 (מרגליות 179), עמ' 38ב; כ"י לונדון, הספרייה הבריטית, Harley 7621 (מרגליות 234, קניקוט 108), עמ' 27ב; כ"י לייזן, ספריית אוניברסיטת לייזן, Ms. Or. 4718, עמ' 11ב; כ"י פירנצה, הספרייה הלורנציאנית, Ms. Plut.III.08, עמ' 19א; כ"י פריס, הספרייה הלאומית של צרפת, Ms. hebr. 50 (קניקוט 213), עמ' 28ב; כ"י פרמה, ספריית פלטינה, Cod. Parm. 2986 (די רוסי 1082), עמ' 19ב; כ"י פרנקפורט, ספריית האוניברסיטה יוהן קרישטין סנקנברג, Ms. Qu. 19 (מרצבכר 131), עמ' 24א-ב.

בחלק מכתבי היד, לאחר דיבור המתחיל ולפני תוכן הפירוש, נוסף פירוש אחר. לרוב הפירושים מופרדים זה מזה בביטוי "דבר אחר" המשמש תכופות ברש"י להפריד בין פירושים שונים. הפירוש הנוסף הוא: "להודיע חיבת הצדיקים/אברהם שייחס הכתוב כל אלה בעד ייחוס רבקה". פירוש זה הוא מעין הכפלה של הפירוש בהמשך: "ובתואל ילד את רבקה. כל היחוסין הללו לא נכתבו אלא בשביל פסוק זה ובתואל ילד את רבקה".

41 כ"י לונדון, הספרייה הבריטית, Harley 5708 (מרגליות 170, קניקוט 109), עמ' 20ב; כ"י פרמה, ספריית פלטינה, Cod. Parm. 2523 (די רוסי 266), עמ' 68ב.

42 מדרש תנחומא שלח, יד (לעיל הערה 2), ע"א-ב. מדרש מקביל קיים במדבר רבה יז, ב (מהדורת וגשל,

צורך לשבועה זו לו. השבע שאין את' מנסה אותי ולא את יצחק בני: 43

גם פירוש זה מצטט את המילה כ"אחר".

תחת תוספת זו נוסף בגיליון פירוש הקיים בפירוש רש"י, אך כנראה נשמט מגוף הפירוש, ובסופו נכתבו המילים "אחר הדברים" כדי לציין את החזרה אל גוף הפירוש:

וישב אברה' בבאר שבע. לא ישיב' ממש... כמו שפי' למעלה: **אחר הדברים**

חלק מכתבי היד הללו מכילים לא רק את פירוש רש"י, אלא גם את נוסח התורה, וברובם בנוסח התורה מופיעה המילה "אחרי", וכך באותו כתב יד קיים פער בין נוסח התורה הגורס "אחרי" לבין פירוש רש"י הגורס "אחר". הפער בולט במיוחד בכ"י וינה 12a, שבו הסופר כתב אחר כל פסוק את פירוש רש"י השייך אליו. פער זה מוכיח שהסופר, בין שהיה מודע לפער זה ובין שלא היה מודע לו, העתיק את פירוש רש"י בצורה אותנטית, ולא שינה את הנוסח שבפירוש רש"י בעקבות נוסח התורה שלפניו.

בשבעה כתבי יד נמצא חוסר התאמה בין הדיבור המתחיל ובין הציטוט לקראת סוף הפירוש: בחמישה מהם, בדיבור המתחיל מופיעה המילה "אחרי" ובציטוט לקראת סוף הפירוש מופיע "אחר".⁴³ מכיוון שמדובר בשבעה כתבי יד, יש סבירות קטנה שמדובר בטעות, ומסתבר יותר שההעתקות הללו הן תוצר של תיקון בעת העתקת כתב היד; הסופר הבחין בפער שבין נוסח התורה המקובל או נוסח התורה שהוא עצמו העתיק לבין הדיבור המתחיל ברש"י, ועל כן התאים הסופר את הדיבור המתחיל לנוסח התורה שהעתיק. לא כן

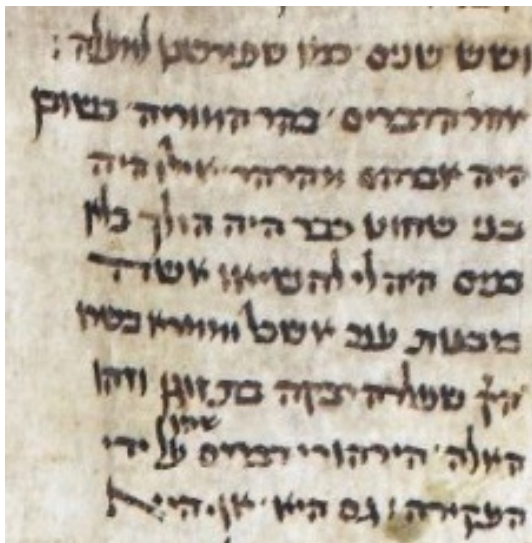
ירושלים תשס"א, עמ' תיח). הקטע ממדרש זה, ללא ציון מקור המדרש וללא ציטוט הפסוק "ויהי אחרי הדברים האלה" כבסיס לסמיכות הפרשיות, צוטט בדומה לכ"י הנ"ל כפירוש למילים "בי נשבעתי" אצל ר' יצחק בר' יהודה הלוי, ספר פענח רזא, הוצאת מכון תורת הראשונים, ירושלים תשנ"ח, עמ' קד.

43 בראשית רבה נו, יא (לעיל הערה 2), עמ' תקפג.

44 כ"י ויימר, ספריית הדוכסית אנה עמליה, Ms. Q 651-652, עמ' 51-55א; כ"י לונדון, הספרייה הבריטית, Harley 5708 (מרגליות 171), עמ' 12ב; כ"י פראג, הספרייה הלאומית של צ'כיה, Ms. XVIII F 6, עמ' 26ב; כ"י פרמה, ספריית פלטינה, Cod. Parm. 2705 (די רוסי 72), עמ' 28ב; כ"י פרמה, ספריית פלטינה, Cod. Parm. 2830 (די רוסי 857), עמ' 9א; כ"י פרמה, ספריית פלטינה, Cod. Parm. 3226-3227 (די רוסי 592), עמ' 26א; כ"י קורפוס קריסטי קולג', ספריית קורפוס קריסטי קולג', Ms. 5 (נויבאואר 2440), עמ' 16ב.

בנוגע לציטוט שלקראת סוף הפירוש, שעליו הסופר לא נתן את דעתו. בכתב יד אחד בלבד מופיעה המילה "אחר" בדיבור המתחיל, ובציטוט לקראת סוף הפירוש מופיע "אחרי";⁴⁵ מכיוון שמדובר בכתב יד אחד, הסבירות שמדובר בטעות גדלה.

בנקודה זו נשוב ונבחן את המצוי בכ"י לייפציג 1, כ"י שקיבל מעמד מרכזי ב"רש"י המפואר". בכ"י זה, המילה, המצוטטת בדיבור המתחיל בלבד, היא "אחר" בתוספת גרש,

המציין קיצור, ועל כן הוצג לעיל כ"י זה ברשימת כתבי היד שבהם מופיעה המילה "אחרי". אולם שתי סיבות מביאות למסקנה שהגרש אינו מקורי:

א. זהו כתב היד היחיד שבו המילה מופיעה באופן זה. בכל כתבי היד האחרים המילה "אחרי" מופיעה ללא גרש המציין קיצור.

מבחינת תוכן הפירוש, מכיוון

שלפי דעת רש"י יש הבחנה משמעותית בין "אחר" ל"אחרי", קשה מאוד להניח שמילה שכזו תיכתב באופן של קיצור, במיוחד על ידי סופר כ"י מכיר, שכתובתו מעידה על דייקנותו. ר' מכיר משתמש בקיצור של מילה באמצעות גרש דרך כלל במקרים של מילה בסוף שורה, כשבשורה לא נשאר מקום לכל המילה, או במקרים של מילים שמקובל לכתוב אותן בקיצור (דוגמת אומר/אומרים = אומ'). במקרה זה ר' מכיר גם חורג מהשורה כדי לכתוב את המילה "בשובו" באופן מלא.

ב. האופן שבו מסומן הגרש במקום זה שונה בשני פרטים מסימון הגרש על ידי מכיר: הגרש כאן דק יחסית ומסומן מעל הקצה השמאלי של האות, בעוד ר' מכיר נוהג לכתוב את הגרש בסימון עבה יותר ומעל מרכז האות.

⁴⁵ כ"י פריס, הספרייה הלאומית של צרפת, Ms. hebr. 68-69, (קניקוט 341), עמ' 257.

על כן יש להסיק שגם כ"י לייפציג 1 משקף גרסה של "אחר" בדברי רש"י.

גם בדפוסים הראשונים מתקבלת תמונה דומה לזו של כתבי היד: בדפוס אחד מופיע הנוסח "אחר" הן בדיבור המתחיל הן לקראת סוף הפירוש;⁴⁶ בשני דפוסים, בדיבור המתחיל מופיע "אחר", ולקראת סוף הפירוש המילה לא מצוטטת;⁴⁷ בדפוס אחד נמצא חוסר התאמה: בדיבור המתחיל מופיע הנוסח "אחרי", ולקראת סוף הפירוש מופיע "אחר";⁴⁸ בשאר הדפוסים (שמונה בסך הכול) בדיבור המתחיל מופיעה המילה "אחרי", ולקראת סוף הפירוש המילה אינה מצוטטת.⁴⁹

לסיכום, בחנתי כשבעים כתבי יד ודפוסים של פירוש רש"י לתורה, ומבחינה כמותית בולט יתרונם של כתבי היד שבהם מופיעה המילה "אחר" על פני כתבי היד שבהם מופיעה המילה "אחרי" – פי שניים בערך. כמו כן, קשה מאוד להניח תהליך של שינוי מכוון מ"אחרי" ל"אחר", מכיוון שאין סיבה נראית לעין לעשות כן, ולעומת זאת תהליך של שינוי מ"אחר" ל"אחרי" הוא הגיוני, לאור הפער שנוצר בין נוסח התורה לנוסח המופיע בדברי רש"י.

בשולי הדברים אני מבקש להעיר שתי הערות:

א. הסמיכות שבין פרשת העקדה לפרשת בשורת הולדת רבקה, הנובעת מפירוש המילה "אחר", צוינה בתוכן הפירוש מיד לאחר הדיבור המתחיל: "בשובו". הציטוט שלקראת סוף הפירוש מתמקד בזהותם של "הדברים האלה", ועל כן הציטוט אינו צריך לכלול את המילה "אחר" שוב. מתוך כך נראה שבגרסה המקורית כלל הציטוט שלקראת סוף הפירוש את המילים "הדברים האלה" או את המילה "האלה" בלבד.

46 דפוס רומא לפני ר"מ, עמ' 24ב.

47 דפוס שונצינו רמ"ז, עמ' 10א; דפוס נפולי רנ"א, עמ' 37.

48 דפוס אשכנז (ליסבון) רנ"א, עמ' 44ב. יש להעיר שהנוסח מערבב בין הציטוט לפירוש: "וזו אחר ההרורי הדברי האלה שהיו על ידי העקידה".

49 דפוס רג"ו די קלבריה רל"ה, עמ' 11ב; דפוס ואדי אלחג'ארה רל"ו, עמ' 20ב; דפוס זאמורה רמ"ז/רנ"ב, עמ' 12א; דפוס אישאר ר"נ, עמ' 26א; דפוס ונציה רפ"ב, עמ' 2ד; מקראות גדולות דפוס ונציה רפ"ד – רפ"ו, עמ' 1א; דפוס אויגנשפורג רצ"ד, עמ' 18א; דפוס סביוניטה שי"ז, עמ' יג.

ב. המילים "בהר המוריה" שבראשית הפירוש אינן ברורות לכאורה, שהרי לפי רש"י הרהוריו של אברהם התקיימו "בשובו", ועל כן אצל ברלינר סדר המילים שונה, והוחלפה אות השימוש ב' באות השימוש מ': "בשובו מהר המוריה", וכך מובן שהרהוריו של אברהם באו לו כשכבר שב מהר המוריה. אולם נראה שרש"י ביקש להצביע על סמיכות מיידית, ועל כן כתב שהרהוריו של אברהם באו לו עוד "בהר המוריה", וזאת "בשובו". כיצד? המילה "בשובו" מתכתבת עם המילים "וישב אברהם אל נעריו" שמופיעות בפסוק הקודם, מייד עם סיום סיפור העקדה, ורש"י בעצם ממקם את הרהוריו של אברהם עוד "בהר המוריה", "בשובו", בראשית הפעולה של השיבה אל נעריו. על כן במספר כתבי יד, ובהם כ"י לייפציג 1, מצוינת הפסקה בין המילים "בהר המוריה" למילה "בשובו".

2. הוכחה מתוך האופן שבו רש"י ציטט את הפסוק

בבר' טו 1 מופיע לראשונה הביטוי "אחר הדברים האלה", ובנקודה זו רש"י קובע את הכלל ש"אחר" = סמוך, ו"אחרי" = מופלג. רש"י, לעומת זאת, מנסח את הכלל שלו בצורה ברורה ובאמצעות הדגמות דווקא בביטוי המופיע בבר' כב 1, בראשית סיפור העקדה. בבר' טו 1 קיימת מוסכמה בין הפרשנים בנוגע לקשר שבין דברי ה' להפגת החשש של אברהם לבין המלחמה שהתרחשה בפרק יד, ולעומת זאת, בבר' כב 1 רש"י יוצר קשר חדשני מאוד בין סיפור העקדה לבין הברית עם אבימלך. על רקע זה מובנת בחירתו של רש"י לקבוע את הכלל שלו בנוגע לביטוי "אחר הדברים האלה" בצורה ברורה דווקא בראשית סיפור העקדה:

"ויהי אחר הדברים האלה". כל מקום שנא' "אחר הדברים האלה" מחובר על הפרשה שלמעלה.

"אחר הדברים האלה", שהרג אברם המלכים – אמר לו הק': "אל תירא אברם" מן האומות.

"ויהי אחר הדברים האלה", שנולד⁵⁰ יצחק – "ויוגד לאברהם לאמר" עוד⁵¹ "ובתואל ילד את רבקה".⁵²

וכן "אחר הדברים האלה", שהגיד מרדכי על בגתן ותרש – "גדל המלך אחשוורוש את המן", שרצה להרוג את מרדכי והועיל לו מה שהציל את המלך ונתלה המן.

אף כאן "אחר הדברים", שכרת אברהם ברית לאבימלך לו ולנינו ולנכדו שלא ברשות הקי⁵³ ונתן לו שבע כבשות הצאן וחרה אפו של הקי על זאת, שהרי ארץ פלשתים [נתנה לו לזרעו, כדכתיב "ושתי את גבולך מים סוף ועד ים פלשתים"]⁵⁴ וגם ביהושע מטילין על ערי חמשת סרני פלשתים גורל בכלל גבול ישראל והקי ציוה עליהם "לא תחיה כל נשמה" – לכן "והאלהים נסה את אברהם", קינתו וצערו, כדכתיב "הנסה דבר אליך תלאה", "על נסותם את ה'", "מסה ומריבה", "בחנני ה' ונסני". כלומר נתגאיתה בבן שנתתי⁵⁵ לכרות ברית ביניכם ובין בניהם, ועתה לך והעלהו לעולה ויראה מה הועילה כריתות ברית שלך...

על העובדה שבשלוש הדוגמאות שמביא רשב"ם באה המילה "אחר", ובכללן גם הפסוק בבר' כב 20, כותבת יפת:⁵⁶

הטוען עשוי לטעון שלפני רשב"ם עמדה כאן גרסה אחרת ('אחר' ולא 'אחרי'), ואם

50 מסתבר תיקונו של נובצקי באתר "על התורה": "שנעקד". וראו ביאור רשב"ם במקראות גדולות עוז וחדר המבואר, בראשית ב', ישראל תשע"א, המבאר ע"פ הגרסה "שנולד".

51 במקראות גדולות רב פנינים, בראשית, ירושלים תשכ"ד, נדפס במקום "עוד" – "כו". נובצקי באתר "על התורה" מציע לתקן: "עד", וכך נדפס במקראות גדולות עוז וחדר (שם), עמ' קמ.

52 דוגמה זו חסרה בכ"י אוקספורד, ספריית הבודליאנה, Ms. Marsh 225 (נויבאואר 284), עמ' 26א, ובכ"י מינכן, ספריית מדינת בווריה, Cod. hebr. 252, עמ' 46א.

53 ד' רוזין (מהדיר), פירוש התורה אשר כתב השלם רשב"ם הוא רבנו שמואל בן ר' מאיר, ברעסלויא תרמ"ב, עמ' 19, גורס: "ולנכדו של אברהם", נובצקי באתר "על התורה" מציע לגרוס "ולנכדו של אבימלך", אך נראית הצעתו של א' כסלו, 'פירוש החזקוני כעד נוסח לפירוש רשב"ם לתורה', מ' בר-אשר ואחרים (עורכים), ש"י לשרה יפת: מחקרים במקרא, בפרשנותו ובלשונו, ירושלים תשס"ח, עמ' 176–177: "ולנכדו שלא ברשות הקי".

54 הושלם על ידי כסלו (שם), עמ' 175–176, באמצעות דברי חזקוני (וראה שם גם הצעות אחרות), וראו גם נובצקי באתר "על התורה" שהוכיח כך ע"פ כ"י אוקספורד 225 וכ"י מינכן 252 (לעיל הערה 49).

55 או יפת (לעיל הערה 9), עמ' 178, הערה 27.

56 יפת (שם), עמ' 174, הערה 18.

כן הוא, הרי שאין ללמוד מדבריו על המילה 'אחרי' אלא רק על 'אחר'. אמנם עמדה כזו היא בגדר אפשרות, אך נראה לי יותר שאין זו אלא דוגמה נוספת של סטייה מנוסח-המסורה במובאות מן המקרא, שהיא תופעה רווחת ביותר בפרושי רשב"ם ובפרושים אחרים.

אני מבקש להיות "טוען" זה, ולאור הראיות הרבות שהובאו מכתבי היד והדפוסים של פירוש רש"י, וכן לאור הראיות הרבות שיובאו מכתבי היד של נוסח המקרא, אין לי ספק שהציטוט של הפסוק מדויק ושכך הייתה גרסתו של רשב"ם בתורה, כמו גרסתו של סבו רש"י. ואולם, גם לאור העובדה שבשלוש הדוגמאות המילה היא "אחר" ולא "אחרי", אין הכרח לומר שכללו של הרשב"ם נוגע רק לגבי המילה "אחר" ולא לגבי המילה "אחרי", שהרי, כפי שהציגה יפת,⁵⁷ שלוש הדוגמאות שהביא רשב"ם בפירושו נבחרו מכיוון שהן דוגמאות שיש בהן חידוש בחיבור אל הפרשה שלמעלה. ואולם אף שמצד אחד אין הכרח לומר זאת, מצד שני אין הוכחה לומר אחרת, ומכלל ספק לא יצאנו.

3. הוכחות ממדרשי אגדה

א. הוכחה מבראשית רבה

כנוכר לעיל,⁵⁸ בבראשית רבה על "אחר הדברים האלה" שבבר' טו 1 הוצגה מחלוקת לגבי "אחר" ו"אחרי". המשך המדרש שם הוא:⁵⁹

אחר הדברים האלה אחר הרהורי דברים שהיו שם. מי הרהר? אברהם הרהר. אמר לפני הקדוש ברוך הוא: רבון העולמים, כרת ברית עם נח שאינך מכלה את בניו, עמדתי וסגלתי מצות ומעשים טובים יותר ממנו ודחתה בריתי לבריתו, תאמר שאחר עומד ומסגל מצות ומעשים טובים יותר ממני ותדחה בריתו לבריתי? אמר לו הקדוש ברוך הוא: מנח לא העמדתי מגנים של צדיקים אבל ממך אני מעמיד מגנים של צדיקים, ולא עוד אלא בשעה שיהיו בניך באים לידי עברות ומעשים

⁵⁷ יפת (שם), עמ' 174–175.

⁵⁸ לעיל עמ' 4.

⁵⁹ בראשית רבה (לעיל הערה 2), עמ' תמה–תמו.

רעים אני רואה צדיק אחד שבהם ומכריעו עליהם, שהוא יכול לומר למדת הדין די, אני נוטלו ומכפר עליהם.

דרשה זו מתאימה ל"סמוך", ועל כן נראה שמדרש בראשית רבה נוקט את כיוונו של ר' הונא, שכל מקום שנאמר "אחר" = סמוך, וכל מקום שנאמר "אחרי" = מופלג. ייתכן שמתוך כך בחר רש"י אף הוא בדרך זו.

על הפסוק בבר' כב 20 מופיעות בבראשית רבה מספר דרשות, שהתוכן של כולן מתאים ל"סמוך", אולם הביטוי "אחרי הדברים האלה" מצוטט שם פעמיים, ובשתייהן הגרסה היא "אחרי" ולא "אחר":⁶⁰

ויהי אחרי הדברים האלה ויגד לאברהם לאמר הנה ילדה מלכה וגו' בניס. כתיב חיי בשרים לב מרפא ורקב עצמות קנאה, **שעז שהוא בהר המוריה** נתבשר שנולד זוגתו של בנו שנאמר הנה ילדה מלכה. רפאות תהי לשרך ושקוי לעצמותיך, **שעז שהוא בהר המוריה** נתבשר שנולדה זוגתו של בנו שנאמר הנה ילדה מלכה גם היא בניס.

מים קרים על נפש עיפה ושמועה טובה מארץ מרחק... ד"א כמים קרים על נפש עיפה כן שמועה טובה מארץ מרחק זה אברהם **שעז שהוא בהר המוריה** נתבשר שנולדה זוגתו של בנו הה"ד הנה ילדה מלכה וגו'.

ויהי אחרי הדברים האלה. אחר הרהורי דברים שהיו שם. מי מהרהר? אברהם הרהר. אמר: אילו מת בהר המוריה לא היה מת בלא בניס, עכשיו מה אעשה? אשיאנו מבנות ענר אשכל וממרא שהן צדקניות, וכי מה איכפת לי מיוחסים. א"ל הקדוש ברוך הוא: אין אתה צריך, כבר נולד זוגו של יצחק – הנה ילדה מלכה גם היא...

דבר אחר נתירא מן היסורין...

⁶⁰ וראו הערת המהדיר בבראשית רבה (מהדורת תאודור-אלבק, ב, ירושלים תשכ"ה, עמ' 612): "ונר' דס"ל כמאן דאמר... בכל מקום שנאמר אחרי סמוך..."; ש' בובר (מהדיר), מדרש אגדה על חמשה חומשי תורה, א, וינה תרנ"ד, עמ' נב): "ויהי אחרי הדברים האלה. אחרי סמוך אחר מופלג".

עיון בכתבי היד של המדרש מגלה תופעה דומה לזו שהתגלתה בכתבי היד של פירוש רש"י. בארבעה כתבי יד הגרסה בשני הציטוטים היא "אחרי";⁶¹ בכתב יד אחד הגרסה בשני הציטוטים היא "אחר";⁶² בשני כתבי יד הציטוט הראשון כולל את המילה "ויהי" בלבד, ובשני – הגרסה היא "אחר";⁶³ בשישה כתבי יד בציטוט הראשון הגרסה היא "אחרי", ובשני – "אחר".⁶⁴ יש לציין שהציטוט הראשון ממוקם בתחילת פרשה, ויחד עם העובדה שהוא ציטוט ראשון, הדבר דומה לציטוט בדיבור המתחיל ולציטוט לקראת סוף הפירוש ברש"י. מכיוון שכך, נוצר מצב שבו נערכה התאמה של הציטוט הראשון לנוסח המקובל שבתורה, ובשני לא נערכה התאמה שכזו.

עד נוסח נוסף למדרש זה שבבראשית רבה הוא מדרש זהה בילקוט שמעוני, רמז ק"ב. ברוב ככול הדפוסים של ילקוט שמעוני, גם דפוסים חדשים בני זמננו,⁶⁵ הגרסה היא "אחר" בשני הציטוטים.⁶⁶ בדפוס וילנה, בציטוט הראשון מופיע "אחרי", ובציטוט השני – "אחרי".⁶⁷ במהדורת מוסד הרב קוק הוסיפו המהדירים בשני הציטוטים את האות י' בסוגריים מרובעים.⁶⁸

עדי נוסח נוספים הם כתבי יד המביאים את המדרשים הללו באופן חלקי. אחד מהם הוא כ"י

61 כ"י אוקספורד, ספריית הבודליאנה, Ms. Opp. Add. fol. 3 (נויבאואר 147), עמ' 104א; כ"י ירושלים, הספרייה הלאומית, Ms. Heb. 4°492, עמ' 44א; כ"י ירושלים, הספרייה הלאומית, Ms. Heb. 24°5977, עמ' 84ב; כ"י מינכן, ספריית מדינת בווריה, Cod. hebr. 97, עמ' 66ב-67א.

62 כ"י לונדון, הספרייה הבריטית, Add. 16406 (מרגליות 341), עמ' 80ב. בחילופי הנוסחאות במהדורת תאודור-אלבק צוין גם לכ"י ת', שהוא "כ"י תימני של ר' אלחנן אדלר בלונדון", אך לא הצלחתי לאתר.

63 כ"י וטיקן, ספריית הוטיקן, Ms. ebr. 30, עמ' 89א; קטע גניזה, כ"י קיימברידג', T-S 16.323-324. ראו מ' סוקולוף, קטעי בראשית רבה מן הגניזה (מקורות ומחקרים בספרות חז"ל), ירושלים תשמ"ב, עמ' 26-52; מ' כהנא, 'זיקת כתב-יד וטיקן 60 של בראשית רבה למקבילותיו', מ"ב לרנר ומ"ע פרידמן (עורכים), מחקרים במדרשי האגדה: ספר זיכרון לצבי מאיר רבינוביץ (תעודה, יא), תל אביב תשנ"ו, עמ' 58.

64 כ"י אוקספורד, ספריית הבודליאנה, Ms. Opp. Add. fol. 51 (נויבאואר 2335); כ"י וטיקן, ספריית הוטיקן, Ms. ebr. 60, עמ' 115א; כ"י ירושלים, הספרייה הלאומית, Ms. Heb. 38°515, עמ' 31א; כ"י לונדון, הספרייה הבריטית, Add. 27169 (מרגליות 340), עמ' 157א; כ"י פריס, הספרייה הלאומית של צרפת, Ms. heb. 149, עמ' 57א; כ"י שטוטגרט, ספריית מדינת וירטמברג, Ms. Cod. Or. Qu. 32, עמ' 133ב.

65 שרובם הודפס על בסיס ילקוט שמעוני: מדרש על תורה נביאים וכתובים, ורשה תרל"ח.

66 שאלוניקי רפ"ו, לז ע"ב; וויניציאה שכ"ו, כט ע"א; ליוורנו ת"י, סד ע"א; פרנקפורט דמיין תמ"ז, כט ע"א; ורשה תרל"ח, ל ע"א-ב; מהדורת וגשל, עמ' קכח.

67 ילקוט שמעוני, וילנה תרכ"ד, מג ע"ב.

68 ילקוט שמעוני (מהדורת מוסד הרב קוק, א, ירושלים תשל"ג, עמ' 456).

ירושלים, הספרייה הלאומית, Ms. Heb. 8°2719, עמ' 129ב, שיש בו העתקה של ההתחלה והסוף של הקטע שצוטט לעיל מבראשית רבה, והגרסה בשני הציטוטים היא "אחר". אחר הוא "ילקוט תלמוד תורה" לר' יעקב סקלי, שבכ"י ישיבה יוניברסיטי, ספריית אוניברסיטת ישיבה, Ms. 1373 (לשעבר ששון, Ms. 783), עמ' 228, שבו מופיע החלק האחרון של הקטע שצוטט לעיל מבראשית רבה, החל מהציטוט השני, ובראש המדרש על יראתו של אברהם מפני ייסורים הוצג גם כן ציטוט. כך גם במדרש זה קיימים שני ציטוטים של הביטוי "אחרי" הדברים האלה", כשבראשון מצוטט "אחרי", אך בשני "אחר":

ויהי אחרי הדברים האלה הרהורי דברים...

ד"א אחר הדברים האלה היה אברהם מתירא מן היסורין...

ב. הוכחה ממדרש תנחומא ובמדבר רבה

מקורו של המדרש שהוזכר לעיל, על "בי נשבעתי" בכ"י לונדון 2696, הוא מדרש תנחומא, כפי שמציין זאת המגיה בגיליון. מדרש מקביל קיים במדבר רבה. במדרש תנחומא הגרסה היא "אחר הדברים האלה",⁶⁹ ואילו במדבר רבה הגרסה היא "אחרי הדברים האלה".⁷⁰ אולם עיון בכתבי היד מעלה כי גם במדבר רבה יש כתב יד אחד שגורס "אחר".⁷¹

4. הוכחה מכתבי יד של התורה

בראשית דבריי על בחינת כתבי היד של התורה אני מבקש להציב הנחה חשובה: הגרסה "אחר" הופיעה בכתבי יד רבים יותר מאלו שיוצגו להלן, אלא שמאוחר יותר שינו סופרים את הנוסח ותיקנו אותו ל"אחרי", וכיום קשה עד בלתי אפשרי לזהות את התיקון. מניסיוני למדתי שגם במקום שבו ניכר שנעשה שינוי, לא תמיד ניתן לזהות את המקור, גם לא בעזרת אמצעים ייחודיים הקיימים כיום. על כן יובאו כאן רק מקורות שבהם התיקון ברור יותר עד חד־משמעי, או מקורות שעדיין משמרים את הגרסה "אחר".

⁶⁹ מדרש תנחומא שלח, יד (לעיל הערה 2), ע"א-ב.

⁷⁰ במדבר רבה יז, ב (לעיל הערה 39), עמ' תיח.

⁷¹ כ"י אוקספורד, ספריית הבודליאנה, Ms. Opp. Add. fol. 3 (נויבאואר 147), עמ' 394א.

שני כתבי יד משמרים את הגרסה "אחר" ללא כל שינוי ותיקון;⁷² בארבעה כתבי יד נוספה י' קטנה משמאל או מעל;⁷³ בכתב יד אחד קוצרה האות ר' כדי לתת מקום לתוספת האות י';⁷⁴ בכתב יד אחד, נכתבה המילה "הדבר" בקיצור מחוסר מקום, וכדי לשנות ל"אחרי" תחילתה נמחקה.⁷⁵

עדויות לגרסה "אחר" קיימות גם בחלק מכתבי היד הקראיים של התורה המכילים את תרגומו ופירושו של יפת בן עלי: שלושה כתבי יד משמרים את הגרסה "אחר" ללא כל שינוי ותיקון;⁷⁶ בכתב יד אחד נוספה י' תוך הוספת טעם הפשטא עליה והוספת ניקוד צירי תחת האות ר', אך טעם הפשטא המקורי נשאר על האות ר', וניקוד פתח תחת האות ח' לא שונה לחטף פתח.⁷⁷

סיכום

לסיכום, נוסח המקרא, כפי שעמד לפני רש"י בבר' כב 20, הוא "אחר הדברים האלה". כך מוכח בבחינה של למעלה משבעים עדי נוסח, ובהם כתבי יד ודפוסים של פירוש רש"י לתורה, שבהם בדיבור המתחיל ובתוך הפירוש עצמו מצוטטת המילה "אחר" (ולא "אחרי"), וכן מהאופן שבו מצטט רשב"ם את הפסוק, גרסתם של חלק ממדרשי האגדה, וכן מספר כתבי יד של התורה המשמרים גרסה זו. נוסח זה של התורה, "אחר", פותר את הסתירה בפירושו של רש"י לתורה שעליה הצביע ר' יוסי הכהן. יתרונו של פתרון זה בנוגע לכל הפתרונות הקודמים הוא בכך שהפתרון החדש שומר על העקביות בפירושו של רש"י לתורה.

⁷² כ"י קורפוס קריסטי קולג', ספריית קורפוס קריסטי קולג', Ms. 5 (נויבאואר 2440), עמ' 14 א (תורה עם תרגום הוולגטה); קטע גניזה, כ"י לונדון, OR 5556A.1.

⁷³ כ"י אוקספורד, ספריית הבודליאנה, Ms. Opp. Add. Qu. 47 (נויבאואר 21, קניקוט 5), עמ' 9 א; כ"י אוקספורד, ספריית הבודליאנה, Ms. Laud. Or. 321 (נויבאואר 2373, קניקוט 674), עמ' 15 א (מחזור כמנהג אשכנז המערבי, קריאת התורה ליום שני של ראש השנה); כ"י לונדון, הספרייה הבריטית, Or. 2696 (מרגליות 179), עמ' 38 ב; כ"י פרמה, ספריית פלטינה, Cod. Parm. 3226-3227 (די רוסי 592), עמ' 26 א.

⁷⁴ כ"י לונדון, הספרייה הבריטית, Add. 26878 (מרגליות 177), עמ' 7 א.

⁷⁵ כ"י ירושלים, מכון בן צבי, Ms. 2, עמ' 33.

⁷⁶ כ"י לונדון, הספרייה הבריטית, Or. 2481 (מרגליות 101), עמ' 27 ב; כ"י סינסינטי, ספריית היברו יוניון קולג', Ms. 663, עמ' 329 א (כתב יד זה הוא העתק של כ"י פריס 277); כ"י פריס, הספרייה הלאומית של צרפת, Ms. hebr. 278-277, עמ' 329 א.

⁷⁷ כ"י סנקט פטרבורג, הספרייה הלאומית של רוסיה, Ms. EVR ARAB I 23, עמ' 270 א.

‘āḥār hādebārim hā’ēleh: The Version of the Biblical Text Stood Before Rashi As a Solution to a Contradiction Concerning Yitzhak’s age at the Akeida

Yuval Vadee

Abstract

This article deals with a contradiction in Rashi’s commentary, which arises in the context of Yitzhak’s age at the Akeida. In his commentary to Gen. 15:1 Rashi states a linguistic-interpretive principal, according to which the words ‘āḥār and ‘āḥārê marks two types of connections between episodes – but this principal contradicts his commentary to Gen. 22:20 and to Gen. 25:20, where he determines his age using this principal and the tool of Semichut Parashiyot. This contradiction was pointed out by Rabbi Aharon Hacoen in Sefer Hagen, in the name of his father Rabbi yoseph Hacoen, and after bringing up his question, the article presents the solutions of Sefer Hagen, Chizkuni and Minhath Yehuda. After rejecting these solutions, the article provides a new solution, that before Rashi stood the version ‘āḥār, not ‘āḥārê. This is proven by a strict examination of about seventy manuscripts and prints of Rashi’s commentary, examination of the version mentioned in the commentary of his grandson Rashbam version, examination of manuscripts of relevant midrashim, and examination of manuscripts of the Bible.

Key words: Akeida, Rashi, After these things, Yitzhak’s age